

УДК 793.3:[159.98:793.3]

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-1-14>

Світлана ЗАЄЦЬ,

orcid.org/0000-0002-7467-6754

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри хореографії та художньої культури

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна) svitlana.zayets@udpu.edu.ua

Ольга БИКОВА,

orcid.org/0000-0001-6470-1840

кандидат педагогічних наук,

завідувачка кафедри хореографії та художньої культури

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна) blumberry@gmail.com

ХОРЕОТЕРАПЕВТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ ХОРЕОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті досліджується проблема розвитку танцювальної терапії загалом та хореотерапевтичні методи й технології зокрема. Означено сучасні напрямки методологічних досліджень в сфері танцювальної терапії. Цінним є опис практичного досвіду діяльності Навчально-практичної лабораторії «Консонанс руху і душі» на базі Регіонального науково-творчого центру художньої освіти і майстерності факультету мистецтв Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Новим є визначення успішного педагогічного ведення особистості при умові роботи на всіх рівнях сприйняття за впорядкованою системою: I етап – ознайомлення з методами тілесно-орієнтованої терапії; II етап – використання методів психорухової терапії; III етап – застосування методів танцювальної терапії / LMA.

Актуальним і корисним в роботі хореотерапевта поділ суб'єктів процесу педагогічно-терапевтичної взаємодії на категорії, а саме: 1 категорія «Професійного розвитку»: студенти-хореографи, керівники дитячих хореографічних колективів, викладачі ЗВО спеціальності «Хореографія». 2 категорія «Безбар'єрний рух»: для осіб з особливими потребами (діти, дорослі). 3 категорія «Загального розвитку»: здорові діти, дорослі без спеціальної хореографічної освіти. 4 категорія «Рух до перемоги»: робота з людьми, постраждалими від війни.

Також в статті означено хореотерапію, як систему зі своїми інструментами в роботі, а саме методами, формами, технологіями.

Диференційовано методи та технології в педагогічній діяльності і в сучасній хореотерапевтичній практиці.

Проаналізовано застосування методів тілесно-рухової терапії з власною класифікацією тілесних методів за способом їх використання та за цільовим призначенням.

Розкрито дієвість застосування новітніх технологій у хореотерапевтичній практиці, а саме ПТ-ігор.

Узагальнено умови для реалізації процесу хореотерапії.

Ключові слова: хореотерапевтичні технології, танцювальна терапія, психорухові методи, тілесно-орієнтовані методи.

Svitlana ZAIETS,

orcid.org/0000-0002-7467-6754

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of Choreography and Art Culture

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Uman, Cherkasy region, Ukraine) svitlana.zayets@udpu.edu.ua

Olha BYKOVA,

orcid.org/0000-0002-7467-6754

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of Choreography and Art Culture

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Uman, Cherkasy region, Ukraine) blumberry@gmail.com

CHOREOTHERAPEUTIC TECHNOLOGIES IN MODERN CHOREOGRAPHIC PRACTICE

The article explores the problem of the development of dance therapy in general and choreotherapy methods and technologies in particular. Modern directions of methodological research in the field of dance therapy are defined. The description of the practical experience of the Educational and Practical Laboratory "Consonance of Movement and Soul" on the basis of the Regional Scientific and Creative Center of Art Education and Mastery of the Faculty of Arts of Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychyna is valuable.

What is new is the definition of successful pedagogical management of an individual under the condition of working at all levels of perception according to an ordered system: Stage I – familiarization with the methods of body-oriented therapy; II stage – use of psychomotor therapy methods; III stage – application of dance therapy methods / LMA.

It is relevant and useful in the work of a choreo therapist to divide the subjects of the process of pedagogical-therapeutic interaction into categories, namely: 1 category of "Professional development": students-choreographers, leaders of children's choreographic groups, teachers of ZVO specialty "Choreography". 2 category "Barrier-free movement": for persons with special needs (children, adults). 3 category "General development": healthy children, adults without special choreographic education. 4 category "Movement to victory": work with people affected by war.

Choreotherapy is also defined in the article as a system with its own tools in work, namely methods, forms, and technologies.

Methods and technologies in pedagogical activities and in modern choreo therapy practice are differentiated.

The application of the methods of physical and motor therapy with its own classification of physical methods according to the method of their use and according to the target purpose is analyzed.

The effectiveness of using the latest technologies in choreotherapy practice, namely PT games, is revealed.

The conditions for implementing the choreotherapy process are summarized.

Key words: *choreotherapy technologies, dance therapy, psychomotor methods, body-oriented methods.*

Постановка проблеми. Сьогодення українських реалій, в умовах війни, вимагає від вчителя особливих вмінь та повноважень. Роль вчителя, як носія і транслятора знань і вмінь, набуває нового значення «терапевта душі», а вчителя хореографії – як «терапевта душі через танець та рух тіла».

Жахіття війни впливають прямо чи опосередковано на душу дитини і як наслідок виникають психорухові травми різного ступеня: оніміння; неможливість рухатись, частковий рух тіла; часткова/повна втрата кінцівок тіла; труднощі з адаптацією до нового міста/країни; переживання/стрес через втрату дому, рідних, сенсу життя; почуття провини, сорому.

Як працювати хореографу з людьми та дітьми, які постраждали в наслідок війни, частково спробуємо відповісти в даній статті.

Аналіз досліджень. Питаннями танцювальної та рухової терапії, проблемі єдності душі та

тіла присвячені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників-практиків. (А. Адлер, Ф. Александер, А. Лоуен, В. Райк, М. Фельденкрайз, З. Фройд, К. Юнг, Еміль Жак-Далькроз, Рудольф фон Лабан)

В науковій праці Г. Ніколаї та О. Медведєва розкрито методологічні орієнтири досліджень у сфері танцювальної терапії вказуючи їх загальнонаукові підходи й аналітичні методи, зокрема: діалектичний (уможливило конкретизацію дихотомії «тіло – душа» у хореотерапевтичній діяльності в їх нерозривній єдності); історикогенетичний (дозволяє простежити використання терапевтичних властивостей танців на всіх етапах цивілізаційного розвитку); проблемно-хронологічний у поєднанні з порівняльним (надає можливість виявити взаємозалежності теоретичних і практичних аспектів танцювальної терапії в різних європейських країнах на різних етапах її становлення й розвитку); соціокультурний у поєднанні зі

структурно-функціональним (допомагає з'ясувати соціально-психологічні функції танцювальної терапії) (Ніколаї, 2017: 23-35).

Опираючись на методологічні дослідження ХХІ століття, на базі Регіонального науково-творчого центру художньої освіти і майстерності факультету мистецтв Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини діє Навчально-практична лабораторія «Консонанс руху і душі».

Мета статті. Проаналізувати застосування хореотерапевтичних технологій в сучасній хореографічній практиці.

Виклад основного матеріалу. Хореотерапія – це вид терапії, у якій застосовують різні види танцю, руху. Використовують їх для вираження почуттів, емоцій, думок, позбавлення м'язового напруження. Коли відбувається робота з тілом, то виникає невербальна комунікація. Мова тіла дозволяє комунікувати за допомогою руху пальця чи всього тіла, тобто танцювати внутрішньо. Тіло як і мозок людини вчиться завдяки тренуванням. Важливим в цьому аспекті є вибір шляху до поставленої мети (Заєць, 2021:110-117).

Для будь-якої людини важливим є мати можливість і свободу у виборі, у русі, в мріях тощо. Ця проблема можливостей і свободи досить актуальна для людей з травмою війни, з інвалідністю.

Коли людина танцює, вільно рухається – то вона не відчуває себе хворою чи обмеженою. Але танець ми не можемо називати хореотерапією.

Методологія хореотерапії орієнтована на терапевтичний процес, як довготривалий, ціленаправлений і систематичний.

В Європейських країнах широко використовуються профілактичні заходи на попередження психо-рухових захворювань на відміну від України, де акцентується увага на лікувальному процесі. За кордоном існують різноманітні напрями танцювальної терапії (хореотерапії), які відрізняються перевагою певних методик, зокрема, психіатричних, ерготерапевтичних, соціально-психологічних, арттерапевтичних, танцювально-рухових (гуманно-структуральна танцювальна терапія, Лабан-аналіз руху, ритмічно-рухова тілесна терапія Далькроза, танцювально-рухова терапія тощо).

Для сучасної хореотерапії концепція Рудольфа фон Лабана залишається одночасно основною ідеєю й методичним інструментом.

Д-р Ембер Елізабет Л. Грей (Dr. Amber Elizabeth Grey) розглядає танцювально-рухову терапію в поєднанні з психотерапією в застосуванні для людей які пережили війну, тортури та порушення

прав людини в США та за кордоном у зонах активних конфліктів, таборах біженців і зонах стихійного лиха. Вона інтегрувала досвід Соматичної і Танцювально рухової терапії на основі занурення в полівагальну теорію.

В Україні у 2007 році зареєстровано Українську Асоціацію танцювально-рухової терапії групою танцювальних терапевтів (С. Ліпінською, К. Болтушкіною та Ю. Нікітіним, які разом проходили навчання у проєкті Британської Ради з танцювально-рухової терапії у 2002–2005 роках) (УАТРТ, 2022). Метою створення та діяльності Асоціації є задоволення та захист законних професійних, творчих, і соціальних, духовних та інших спільних інтересів спеціалістів, які працюють використовують танцювальну-рухову терапію у своїй професійній діяльності, сприяння професійному вдосконаленню, здійсненню освітньої та науково-практичної діяльності, право захист та підтримка членів Асоціації. Світлана Ліпінська, психолог, психотерапевт, має хореографічну освіту, працює в методі «Consonance Therapy», вбачає педагогічне ведення творчого процесу відновлення внутрішньої гармонії у співзвучності з особистістю, тобто з власними думками, почуттями, тілом, духовністю. Внутрішня гармонія допомагає будувати стосунки з людьми і зі світом. Консонанс (від лат. *consonantia* — гармонія, співзвуччя) — звучання, яке сприймається як благозвучне, узгоджене поєднання звуків одночасно — це метафора, яка відображує педагогічне ведення творчого процесу відновлення внутрішньої гармонії у співзвучності з особистістю, тобто з власними думками, почуттями, тілом, духовністю. Внутрішня гармонія допомагає будувати стосунки з людьми і зі світом. Танцівник «вкладає душу» в творчість, надає духовний зміст внутрішньому образу і одночасно відтворює конкретні усвідомлені рухи наповнені почуттями і змістом на рівнях: когнітивно-абстрактному (переконання); емоційному (емоційні реакції, тілесно-емоційні блоки), образно-духовному (екзистенції і смисли) та тілесно-емоційному (відчуття, тілесно-емоційний блок, поведінка, як прояв в тілі особистості). Всі рівні дуже важливі в роботі для покращення здоров'я людини. Такий процес в консонансі руху є інтегрованим. В ньому поєднуються сильні сторони вербальних, тілесних і арт методів.

Людмила Мова (Київський національний університет культури і мистецтв, факультет хореографії) також входила до Асоціації танцювально-рухової психотерапії, досліджувала можливості танцювально-рухової терапії та арт-терапії в роботі практичного психолога та в освіті загалом.

У контексті психосоматичного поля клієнтів, працюючи із психосоматичними запитами останні вісім років, нею вивчалися і досліджувалася роль і цінність арт-терапії як інструменту, який, створює творчий діалог між тілом, мозком і емоціями. Результатом цього творчого діалогу є розуміння природи свого симптому (хвороби), робота з симптомом як системним феноменом, який є частиною інших систем (фізіологічної, емоційно-психологічної, сімейної, родової, міжособистісних стосунків, соціальної тощо) (Мова, 2021: 108).

Януш Шиманський, педагог, театральний інструктор, викладач «Хореотерапії» в аспірантурі Люблінському університеті Марії Кюрі-Скловської. З 1998 по 2008 рік проводив заняття в галузі невербальної комунікації «Експресія тіла» в Університеті підприємництва та адміністрації в Любліні. Постійний, багаторічний співробітник Центру арт-терапії в Любліні та руху «Непротоптана стежина» де ділиться практичним досвідом інклюзивної роботи в напрямку хореотерапії з людьми з особливими потребами.

Януш Шиманський зазначає, що важливу роль в хореотерапевтичному процесі з людьми з особливими потребами відіграє особа, яка здійснює і керує цією роботою: «Хореотерапевт немає права просто сидіти і давати вказівки. Роботу хореотерапевта можемо порівняти з діяльністю балетмейстера чи тренера, вчителя. Результат досягається завдяки дуальній роботі, коли всі учасники хореотерапевтичного процесу знаходяться в русі, комунікації, докладають максимум зусиль, працюють на результат. Танець – як інклюзивне, безбар'єрне бачення світу. Кожен рух, навик, техніка – виступають новим контактом, новою інформацією, новим способом взаємодії, комунікації» (Шиманський, 2021).

Ми підтримуємо позицію важливості педагогічного підходу взаємодії в хореотерапії. Педагогічне ведення особистості буде безпечним, простим, зрозумілим та результативним за умови роботи на всіх рівнях сприйняття за впорядкованою системою: I етап – ознайомлення з методами тілесно-орієнтованої терапії; II етап – використання методів психо-рухової терапії; III етап – застосування методів танцювальної терапії / LMA.

Для правильної побудови хореотерапевтичного процесу ми поділяємо суб'єктів процесу взаємодії на категорії, а саме:

1 категорія «Професійного розвитку»: студенти-хореографи, керівники дитячих хореографічних колективів, викладачі ЗВО спеціальності «Хореографія».

2 категорія «Безбар'єрний рух»: для осіб з особливими потребами (діти, дорослі).

3 категорія «Загального розвитку»: здорові діти, дорослі без спеціальної хореографічної освіти.

4 категорія «Рух до перемоги»: робота з людьми, постраждалими від війни.

Хореотерапія як система має свої інструменти в роботі, а саме методи, форми, технології. В хореотерапевтичній практиці найчастіше застосовують індивідуальну, парну, групову форму роботи, враховуючи проблематику та мету терапевтичного процесу. Також потрібно зважати на розмаїття методів та технологій в педагогічній діяльності і в хореотерапевтичній практиці.

Існують різні класифікації методів роботи в педагогічній діяльності, наведемо деякі з них: традиційна система методів поділяється на *наочні, практичні та словесні*. Інноваційна система методів: *методи формування свідомості*: бесіда, переконання, навіювання, наказ, приклад, самонавіювання, самовиховання, самоаналіз, схвалення, заохочення, осуд, терапія (різні види), психогімнастика, сповідальний метод, біографічне інтерв'ювання; *методи організації діяльності*: ігрові ситуації (психодрама і соціодрама), тренінг, реклама, консультація, інструктаж, кризове втручання, супровід, опіка, патронаж, соціальний менеджмент, PR-менеджмент, метод «рівний-рівному», супервізія, економічна допомога; *методи наукового дослідження*: опитування, анкетування, інтерв'ю, тестування (інтелектуальні, психологічні, малюнкові і проєктивні), соціограма, аналіз документів, спостереження, контент-аналіз, паспортизація даних соціуму (Заєць, 2016: 58).

Дефініція «Технологія» означає сукупність наукових знань, засобів, прийомів, методів та організаційних процедур, спрямованих на оптимізацію процесу впливу.

З огляду на вищевказані категорії суб'єктів та етапи роботи ми виділяємо методи та технології в хореотерапевтичному процесі:

– Тілесні методи I групи: тілесно-орієнтовна терапія / соматика.

– Тілесні методи II групи: психорухова терапія.

– Тілесні методи III групи: танцювальна терапія / LMA.

– Творчі методи: арт-терапія / музикотерапія / медитація / терапія звуком і сміхом / проєктні технології

Вербальні методи: схема-терапія / консультування в руслі Позитум-підходу крос-культурної психотерапії / психологічно-трансформаційна гра «Квітка життя»

Тілесні методи ми поділили на групи за способом їх використання та за цільовим призначенням.

До I групи відносять тілесні терапевтичні методи і технології роботи з тілом, з соматичними порушеннями. Хореотерапія – як елемент тілесно-орієнтованої терапії – це група методів психотерапії, орієнтованих на вивчення тіла, усвідомлення тілесних відчуттів, на дослідження прояву потреб та бажань в різних тілесних станах, на знаходження способів розв'язання дисфункцій у цій сфері. (Інноваційні терапевтичні технології роботи з особливими дітьми, 2021).

До II групи ми включили методи на вияв і розвиток організаторсько-лідерських якостей, вміння контактувати з іншими, висловлювати свою думку, ініціативу.

До III групи тілесних методів ми відносимо танець як забезпечення соціально-психологічної функції танцювальної терапії. Найбільш ефективною є групова танцювальна терапія. Про особливості групової форми ми розглядали в інших публікаціях: «Особливий ефект, коли є лідер-взірець, ведучий особа яка теж має інвалідність. Спрацьовує ефект реальності дії, наочне бачення досягнення конкретних цілей, результат діяльності хореотерапії. Цей метод називається «рівний-рівному»» (Заєць, 2005: 117).

Якщо говорити про використання ПТ-ігор у хореотерапії, то гра допомагає студентам/клієнтам/учням пізнавати себе, вивчати себе і свої якості, стилі поведінки, особливості сприйняття реальності. Це відбувається в процесі дослід-

ження різноманітних персонажів на гральному полі. Гра дає можливість подумати про те, що зараз турбує, заважає і допомагає, що є важливим, а що другорядним. Всі ігрові події наближені до реального життя та прикладів взаємодії людей у соціумі. Хоч гра і колективна, та розвиває цілком конкретні індивідуальні навички: критичне та творче мислення, вміння співпрацювати та взаємодіяти у соціумі, комунікативні навички, гнучкість та ініціативність, продуктивність, лідерство та фінансову грамотність. З цією метою доцільно пропонувати студентами/клієнтам/учням різні типи ПТ-ігор (Заєць, 2022: 37-42).

В минулих публікаціях ми зазначали про важливість в хореотерапії занять з імпровізацією: «Такі види роботи будуються на русі як «рухомому діалозі» який визначає психологічні межі, границі особистості. В імпровізованому русі відбувається глибока комунікація на рівні відчуттів власного тіла та вираження емоцій, симпатій, почуттів. Це допомагає сформувати практичні навички для соціалізації особистості» (Заєць, 2021: 110-117).

Висновки. Хореотерапія (танцювальна терапія) активно розвивається як в Україні так і за кордоном. Саме практичному аналізу використання прогресивних методів хореотерапії з опорою на загальнонаукові підходи та методологічні дослідження й порівняння будуть присвячені наші подальші наукові дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вступ до спеціальності «Соціальна робота» в схемах і таблицях : навч. посіб.[для студ. вищ. навч. закл.] / Світлана Сергіївна Заєць. Умань, 2016. 58 с., С. 28.
2. Заєць С. С. Адаптація як соціально-психологічний механізм соціалізації особистості. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. / ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) [та ін.]. К. : Міленіум, 2005. Випуск 11. С. 117–122.
3. Заєць С. С. Сучасні тенденції використання ПТ-ігор у підготовці хореографа. Стратегії розвитку хореографічної освіти : матеріали VIII Міжнародній науково-практичній конференції, м. Умань, 22 квітня 2022 року / [ред. кол. : І.Г. (Терешко гол.ред.), О.В. Бикова, В.А. Сизоненко (відпов. Ред.) та ін.]. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 168 с., С. 37–42.
4. Заєць С. Хореотерапія в терапевтичному процесі з людьми з особливими потребами. *Мистецтво та мистецька освіта в сучасному соціокультурному просторі* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., (3–4 червня 2021 р., м. Бердянськ) / [упоряд. М. М. Погребняк]. Полтава : Сімон, 2021. 219 с., С. 110–117.
5. Інноваційні терапевтичні технології роботи з особливими дітьми. [Електронний ресурс]. (дата доступу 09.03.2021). URL : <http://journal.osnova.com.ua/article/68516>
6. Мова Л. Простір арттерапії: мистецтво стосунків у танці життя: матеріали XVIII Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–19 червня 2021 р.) / [за наук. ред. Л.А. Найдюнової, О.Л. Вознесенської, О.М. Скар]. – Київ : ФОП Назаренко Т.В., 2021. 108 с., С. 78–80.
7. Ніколаї Г, Медведев О. Теоретико-методологічні орієнтири танцювально-терапевтичних розвідок: європейський контекст. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2017, № 8 (72), С. 23–35.
8. Офіційний сайт УАТРТ. Режим доступу: <http://udmta.org.ua>. (Official site of the UATR. Retrieved from: <http://udmta.org.ua>)
9. Шиманський Януш спікер вебінару «Експресія тіла та елементи хореотерапії в терапевтичному процесі» https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=142180001206891&id=100207315404160&eav=AfYg3eaX1V4bwZc32UtM AST72G987UumKof5Lutn4CUISHkWAubdsLX81FnI9Mb1pA&m_entstream_source=timeline&pairv=0

REFERENCES

1. Vstup do spetsialnosti «Sotsialna robota» v skhemakh i tablytsiakh : navch. posib. [Introduction to the specialty "Social work" in diagrams and tables: teaching manual]. Uman, 2016. 58 p. [in Ukrainian].
2. Zaiets S. S. Adaptatsiia yak sotsialno-psykholohichniy mekhanizm sotsializatsii osobystosti [Adaptation as a socio-psychological mechanism of personality socialization]. Psychological and pedagogical problems of village school: collection of scientific papers. Kyiv, 2005. Nr 11. pp. 117–122 [in Ukrainian].
3. Zaiets S. S. Suchasni tendentsii vykorystannia PT-ihor u pidhotovtsi khoreohrafa. [Modern trends in the use of PT-games in choreographer training]. Modern strategies for the developvent of choreographic education: materials of the VIII international scientific and practical conference, Uman, 2022. pp. 37–42 [in Ukrainian].
4. Zaiets S. Khoreoterapiia v terapiivnykh protsesi z liudmy z osoblyvymy potrebamy. [Choreotherapy in the therapeutic process with people with special needs]. Art and art education in the modern socio-cultural space: materials of the I all-Ukrainian scientific and practical conference, Poltava: Simon, 2021. pp. 110–117 [in Ukrainian].
5. Innovatsiini terapiivnyi tekhnolohii roboty z osoblyvymy ditmy. [Innovative therapeutic technologies for working with special children]. Retrieved from: <http://journal.osnova.com.ua/article/68516-> [in Ukrainian].
6. Mova L. Prostir arterapii: mystetstvo stosunkiv u tantsi zhyttia [Art therapy space: the art of relationships in the dance of life]. Materials of the VIII international scientific and practical conference. Kyiv, 2021. pp. 78–80 [in Ukrainian].
7. Nikolai H, Medvediev O. Teoretyko-metodolohichni oryentyry tantsiuvalno-terapiivnykh rozvidok: yevropeyskyi kontekst. [Theoretical and methodological guidelines of dance-therapeutic research: the European context]. Pedagogical sciences: theory, history, innovation technologies, 2017, Nr. 8 (72), pp. 23–35 [in Ukrainian].
8. Ofitsiinyi sait UATRT [Official site of the UARTR]. Retrieved from: <http://udmta.org.ua> [in Ukrainian].
9. Shymanskyi Yanush spiker vebinaru «Ekspresiiia tila ta elementy khoreoterapii v terapiivnykh protsesi» [Szymanski Janusz, speaker of the webinar "Body expression and elements of choreotherapy in the therapeutic process"] URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=142180001206891&id=100207315404160&eav=AfYg3eaX1V4bwZc32UtMAST72G987UumKof5Lutn4CUISHkWAubdsLX81FnI9Mb1pA&m_entstream_source=timeline&paipv=0 [in Ukrainian].